

Господарське право; господарсько-процесуальне право

УДК 346.5

Яценко Семен Сергійович

провідний юрист відділу

*Державна установа «Інститут економіко-правових
досліджень імені В. Мамутова НАН України»*

Яценко Семён Сергеевич

ведущий юрист отдела

*Государственное учреждение «Институт экономико-правовых
исследований имени В. Мамутова НАН Украины»*

Yatsenko Semyon

Heading Jurist

*State Organization "V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research
of the National Academy of Sciences of Ukraine"*

ORCID: 0000-0002-2072-2401

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ
ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛИЗАЦИИ
LEGAL REGULATION OF NATIONALIZATION

Анотація. У статті розглянуто питання латентної та прямої націоналізації в економіці України, закордонний досвід застосування націоналізації, зокрема в Сполучених Штатах Америки (США), Французькій Республіці, Республіці Казахстан. Зокрема, зауважено на активній участі присяжних у процедурі націоналізації в США, прикладах ефективного використання націоналізації у Французькій Республіці, та комплексному законі Республіки Казахстан про державне майно. Теоретичною та емпіричною базою для дослідження стали наукові визначення понять націоналізації, подані до Верховної Ради України

законопроекти, чинні нормативно-правові акти, які опосередковано позначають примусовий перехід права власності від приватного суб'єкта до держави. Запропоновано власне визначення поняття націоналізація, але у сучасних умовах ринкової економіки та демократичного політичного режиму. З урахуванням регуляторного значення націоналізації (рівно як і приватизації) для економіки, констатовано, що необхідно підготовлювати перед націоналізацією прогноз соціально-економічних наслідків, а сама націоналізація має бути доцільною, адекватною, ефективною, збалансованою, передбачуваною, прозорою та врахувати громадську думку, у цілому відповідати правовому господарському порядку. Розглянуто структуру правовідносин з націоналізації: суб'єктний склад, об'єкт, права та обов'язки. Розглянуто роль трудового колективу та адміністрації для позиціонування суб'єкта господарювання як активного учасника, а не пасивного об'єкта правовідносин. Розглянуто можливість застосування під час націоналізації суб'єкта господарювання інших договорів, окрім як договору купівлі-продажу, а саме: ренти та довічного утримання. Запропоновано шляхи для покращення ефективності вирішення питань про повернення приватизованих підприємств у державну власність та застосування інституту оперативно-господарських санкцій в угодах приватизації. Проаналізовано доступні наразі способи захисту прав та законних інтересів у процедурі націоналізації. Зокрема, запропоновано поширити інститут страхування майнової відповідальності на випадки експропріації, адже наразі націоналізація та експропріація віднесені страховиками до нестрахових випадків.

Ключові слова: націоналізація, право, економічна політика.

Анотація. В статье рассмотрены вопросы латентной и прямой национализации в экономике Украины, зарубежный опыт применения

национализации, в частности в США (США), Французской Республике, Республике Казахстан. В частности, отмечено активное участие присяжных в процедуре национализации в США, примеры эффективного использования национализации во Французской Республике, и комплексный закон Республики Казахстан о государственном имуществе. Теоретической и эмпирической базой для исследования стали научные определения понятий национализации, представленные в Верховную Раду Украины законопроекты, действующие нормативно-правовые акты, которые косвенно обозначают принудительный переход права собственности от частного субъекта к государству. Предложено собственное определение понятия национализация, но в современных условиях рыночной экономики и демократического политического режима. С учетом регуляторной функции национализации (равно как и приватизации) для экономики, констатировано, что необходимо подготавливать перед национализацией прогноз социально-экономических последствий, а сама национализация должна быть целесообразной, адекватной, эффективной, сбалансированной, предсказуемой, прозрачной, учесть общественное мнение, в целом отвечать правовому хозяйственному порядку. Рассмотрена структура правоотношений национализации: субъектный состав, объект, права и обязанности. Рассмотрены роль трудового коллектива и администрации для позиционирования предприятия как активного участника, а не пассивного объекта правоотношений. Рассмотрена возможность применения при национализации предприятия других договоров, кроме как договора купли-продажи, а именно: аренды и пожизненного содержания. Предложены способы повышения эффективности решения вопросов о возвращении приватизированных предприятий в государственную собственность, и применения института оперативно-хозяйственных санкций в соглашениях о приватизации. Проанализированы доступные в настоящее время

способы защиты прав и законных интересов в процедуре национализации. В частности, предложено распространить институт страхования имущественной ответственности на случаи экспроприации, ведь сейчас национализация и экспроприация отнесены страховщиками к не страховым случаям.

Ключевые слова: национализация, право, экономическая политика.

Summary. The article discusses the issues of latent and direct nationalization (eminent domain) in the Ukrainian economy, foreign use of nationalization, e.g. in the United States of America (USA), the French Republic, the Republic of Kazakhstan. In particular, the active participation of jurors in the nationalization procedure in the United States, examples of effective use of nationalization in the French Republic, and the comprehensive law of the Republic of Kazakhstan on state property. Theoretical and empirical basis for this study were the scientific definitions of nationalization, submitted to the Verkhovna Rada of Ukraine bills, current regulations, which indirectly indicate the forced transfer of ownership from a private entity to the state. The authorial definition of the concept of nationalization is offered, but in modern conditions of market economy and democratic political regime. Given the regulatory importance of nationalization (as well as privatization) for the economy, it is stated that before nationalization it is necessary to prepare a forecast of socio-economic consequences, and nationalization itself should be appropriate, adequate, effective, balanced, predictable, transparent and take into account public opinion, comply with the legal economic regime. The structure of legal relations on nationalization is considered: subjects, object, rights, and duties. The role of the employees and administration for positioning the business entity as an active participant and not a passive object of legal relations is considered. The possibility of applying other agreements during the nationalization of the business entity, except as a contract of sale, namely: rent

and lifetime maintenance, are considered. Ways to improve the efficiency of resolving the issue of returning privatized enterprises to state ownership and the application of the institution of operational and economic sanctions in privatization agreements are proposed. The currently available ways to protect the rights and legitimate interests in the nationalization procedure are analyzed. E.g. it is proposed to extend the institution of property liability insurance to cases of expropriation, as currently nationalization and expropriation are classified by insurers as non-insured events.

Key words: *nationalization, expropriation, eminent domain, law, economic policy.*

Постановка проблеми. Необхідність наукового дослідження націоналізації, яка в абзаці 4 ч.1 ст. 10 Господарського кодексу України (далі – ГКУ) визначена як «засіб чи механізм» державного регулювання господарської діяльності в межах державної економічної політики та кореспондує інституційним перетворенням як самотійному її на́прямку, обумовлена тим, що поняття та правові основи здійснення націоналізації не розкриті у науці господарського права. У той же час у низці міжнародних та національних джерел права націоналізація згадується в межах таких юридичних конструкцій як: «націоналізація, експропріація чи передача іноземної власності» [1], «націоналізація, реквізиція, конфіскація, накладення секвестру, а також інших заходів, аналогічних за своїми наслідками» [2], «безоплатна націоналізація, реквізиція ... заходи, тотожні за наслідками» [3]. З огляду на те, що в міжнародних документах переважно згадується поняття «експропріація», яке є найзагальнішим та позначає будь-які випадки вибуття майна із власності, то експропріація є більше поняттям міжнародного права та вміщує в себе поняття націоналізації. При цьому, у законодавстві України вже імплементовані інститути, які в експертному середовищі називають націоналізацією:

зокрема, ПрАТ «КБ Приватбанк» був «виведений з ринку за участю держави» шляхом примусового викупу Урядом України акцій за одну гривню у Фонду гарантування вкладів фізичних осіб; приватизовані підприємства за певних умов підлягають «поверненню у державну власність» на підставі судового рішення за правилами господарського судочинства. Тобто, така передбачена законодавством націоналізація є латентною, а не прямою – тому націоналізація потребує різностороннього наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проаналізовано статті В. Поєдинок [4], В. Коссака [5], Ю. Шемшученка [6], В. Ляшенко [7] та інших учених; законопроекти, подані до Верховної Ради України стали емпіричною базою для дослідження (зокрема, законопроекти Кожушко О.М., Кузнєцова П.С. [8], Матвєєва В.Й. [9] та Рудьковського М.М. [10], Угарова Г.Ю. та Костусєва О.О. [11], Вітренко Н.М. [12], Карпука В.Г., Григорович Л.С., Шевчука С.В. [13], Ткаченко О.М. [14], Тягнибока О.Я., Головка М.Й., Осуховського О.І., Сиротюка Ю.М [15], Тимошенко В.А. [16]; Онищенко О.Р. [17] тощо. У згаданих наукових розробках і законопроектах націоналізація згадувалася або переважно як суто політичне явище, або як засіб для залякування, або позиціонувалася виключно як підстава для зміни права власності – що не відповідає парадигмі господарсько-правової науки та економіки, які розглядають суб'єкт господарювання не як об'єкт, а як активного суб'єкта; а націоналізацію – як засіб регулювання економіки – тобто, націоналізація має здійснюватися перш за все із регуляторною метою.

Метою статті є окреслення правового регулювання націоналізації як можливого інституту господарського права. Для цього необхідно виконати такі **завдання**: навести визначення поняття націоналізації; навести перелік учасників, сторін, об'єктів націоналізації, охарактеризувати зміст

правовідносин; окреслити положення про захист прав та інтересів, притягнення до відповідальності у процедурі націоналізації.

Виклад основного матеріалу. Приналежність націоналізації до інструментарію економічної політики дозволяє зробити висновок про те, що вона переважно здійснюватиметься в межах тактики, а не стратегії державної економічної політики, оскільки вона націлена на найближчі в часі завдання і результати. Як протилежний до приватизації захід, націоналізація також може потребувати попереднього прогнозу соціально-економічних наслідків націоналізації, оскільки цілі націоналізації мають відповідати цілям державної економічної політики та повинні бути направлені на захист суспільних і державних інтересів.

У Верховній Раді України було зареєстровано більше двадцяти законопроектів, які пов'язані із націоналізацією: одні із них стали законами (наприклад, «Про підприємства, установи та організації союзного підпорядкування, розташовані на території України» від 10.09.1991 р. №1540-ХІІ [18], «Про оборонення майна Компартії України та КПРС на державну власність» від 20.12.1991 р. № 2004-ХІІ [19]; «Про передачу колекції образотворчого мистецтва Акціонерного товариства "Градобанк" у державну власність» від 24.06.2004 р. № 1881-ІV [20], «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 17.11.2009 р. № 1559-VI [21]), а інші так і не були розглянуті навіть у комітетах. Такі не розглянуті законопроекти стосувалися націоналізації у її суто політичному, а не економічному, вияві. Можна узагальнити, що до юридичних підстав націоналізації відносилися: законодавча заборона приналежності майна іншим суб'єктам права власності, окрім держави; розірвання договорів купівлі-продажу державного майна у разі невиконання покупцями зобов'язань, які були передбачені договорами купівлі-продажу державного підприємства; участь

держави у санації підприємств у разі їх банкрутства; приналежність підприємства до категорії стратегічно-важливих; забезпечення потреби національної безпеки та обороноздатності держави; виконання міжнародних зобов'язань України; необхідність в усуненні тривалих порушень антимонопольного та конкурентного законодавства, запобігання масовому безробіттю, задоволення суспільних потреб у виробництві життєво необхідної продукції; психологічний тиск на ринок; а до економічних підстав націоналізації відносилися: недопущення монополій; масштаб проблеми (наприклад відносно національного продукту, активів); тривалість негативного впливу при збереженні державою статус-кво; оцінка негативного ефекту (зокрема, грошова); роль існуючого економічного порядку в виникненні проблеми; міжнародний чи національний характер проблеми; видатки на втручання та втрати від втручання; умови консенсусу, який необхідний для здійснення такого втручання; зловживання наслідками нерівного розподілу ресурсів. Але економічні передумови не були виокремлені чітко у досліджених законопроектах.

Тобто, в усьому різноманітті законопроектів, чинних нормативно-правових актів немає єдиного підходу до розуміння правової природи націоналізації.

Доктринальне розуміння сутності націоналізації також різниться: О. Дзера називає націоналізацією «примусове безкоштовне вилучення засобів виробництва, що перебувають у приватній власності, з наступною їх передачею у державну або іншу власність; є однією із підстав виникнення державної та комунальної власності і співвідноситься з політико-економічним, юридичним актом» [22, с. 27-34]. С. Ківалов у вступному слові до підручника з господарського права згадує націоналізацію і приватизацію «як інструменти поживлення підприємницької активності і захисту прав суспільства та інвесторів» [23 с. 6]. В. Коссак вважає

націоналізацію «примусовим відчуженням об'єктів права приватної власності на користь держави з мотивів суспільної необхідності та для захисту національних інтересів» [5, с. 93-100]. А. Коструба розуміє націоналізацію як «окремий вид експропріації, за яким безповоротно примусово відчужується нерухоме майно за обов'язкову розумну грошову компенсацію з метою забезпечення сталого розвитку економіки у процесі створення нового суб'єкта міжнародного публічного права» [24, с. 225-233].

В. Поєдинок розуміє націоналізацію як «широкомасштабне вилучення приватної власності в усіх секторах економіки або в межах певних секторів чи галузей, що звичайно мотивується політичними міркуваннями» [4, с. 109-117]. М. Тихомиров зазначає, що «націоналізація – перехід із приватної власності у власність держави або суспільства землі, промислових підприємств, банків, транспорту» [25, с. 257]. О. Харченко зазначає, що націоналізацією є «відчуження майна у приватних власників на користь держави з метою захисту суспільних інтересів, що здійснюється на підставі спеціального законодавчого акта» [26, с. 20]. Ю. Шемшученко зазначає, що «націоналізація – відчуження (безоплатне або платне) майна з приватної власності фізичних або юридичних осіб у власність держави». Продовжуючи розкриття даного поняття, зазначається: «В радянській Росії і радянській Україні безоплатна націоналізація була здійснена у 1917-1920 роках, а на західних землях України – після їх воз'єднання з УРСР. Стосувалася землі, інших природних ресурсів, банків, промислових підприємств, транспорту тощо. Націоналізація була засобом створення соціалістичної власності... В капіталістичних країнах націоналізація здійснювалася, як правило, з відшкодуванням вартості відповідного майна. В сучасній Україні примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної

необхідності, на підставі й в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості» [6, с. 82].

В. Ляшенко визначає націоналізацію як «інституційну зміну, за якої права приватної або комунальної власності трансформуються в права державної власності» [7, с. 73].

Розуміння націоналізації іноземними вченими також не однакове, але не є таким деталізованим. R. Chang разом з С. Nevia та N. Loayza [27, с. 1, 2, 5] розглядають націоналізацію та приватизацію як циклічні явища саме в ресурсних економіках та в галузі житлового господарства, розуміють її як перетворення майна на «національну власність». N. Davidson [28, с. 189] розглядає націоналізацію як «прояв доктрини крайньої необхідності», під час реалізації якої «можуть обмежуватися права на належну процедуру й однаковий захист», та аналізує її з огляду на втручання уряду США у фінансовий сектор економіки у часи банківської кризи 2008 року.

Відповідно до позиції економіста J. Rosa, націоналізацією є «ринковий обмін правами власності між державою та приватними сектором» [29, с. 114]. Автор застосовує до націоналізації синонім – «купувати» [29, с. 113], а державу у цих відносинах називає «державний інвестор».

Оглянувши наведені визначення, можна запропонувати узагальнене, яке б відповідало сучасному розвитку демократії та українського законодавства. Наприклад, відштовхуючись від заборони націоналізації інвестицій та визначення у ГКУ виробничих фондів як об'єкта націоналізації, можна дійти висновку про те, що націоналізації можуть підлягати: всі цінності, які можуть мати статус інвестицій. Зокрема, до таких цінностей належать акції ПрАТ «КБ Приватбанк», які були примусово придбані державою.

Таким чином, пропонується нове визначення націоналізації – вид експропріації та один із виявів господарської компетенції держави у сфері регулювання економіки, заснований на її суверенітеті та необхідності захисту економічної безпеки, відноситься до форс-мажорних обставин та не є заходом юридичної відповідальності; узгоджене із господарським правовим порядком, суспільно-необхідне та спрямоване на регуляторний вплив на економіку, примусове та виняткове, оплатне та недискримінаційне втручання держави у право учасника господарських відносин на мирне володіння цілісним майновим комплексом (його виробничими фондами, часткою статутного капіталу, акціями; інвестиціями), у право на здійснення господарської діяльності.

З урахуванням положень господарського законодавства, можна навести наступні ознаки націоналізації: специфічний об'єкт націоналізації, форма здійснення господарської компетенції держави у сфері регулювання економіки; примусовість здійснення; втручання у право на мирне володіння майном та здійснення господарської діяльності, оплатний характер; недискримінаційність; регуляторний вплив на економіку; домінування мотивів суспільної необхідності, безпеки на приватними інтересами.

Якщо взяти за основу таке авторське визначення націоналізації, то необхідно визнати, що націоналізація має відповідати принципам регуляторної політики, зокрема: бути доцільною, адекватною, ефективністю, збалансованістю, передбачуваністю, прозорістю та врахування громадської думки, у цілому відповідати правовому господарському порядку.

Таке розуміння націоналізації відповідатиме міжнародному досвіду, зокрема положенням статті 1 Протоколу до Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини, яка захищає право людини на мирне володіння майном. На противагу цьому, безкоштовна націоналізація у часи

СРСР була неприпустимою, зокрема тому, що мала репресивний характер. Іншими прикладами закордонного регулювання націоналізації на національному рівні є досвід Сполучених Штатів Америки (далі – США), Франції, Казахстану. Нині у Конституції Французької Республіки міститься стаття 34, у якій зазначено: «закон встановлює правила щодо:...націоналізації підприємств та переходу підприємств з державного сектору в приватний» [30].

Економічний характер націоналізації у Франції проявлявся у тому, що націоналізація здійснювалася для впровадження програм з модернізації підприємства, реструктуризації збиткових секторів економіки. Наприклад, підприємства електромережі у Франції були розрізнені – тож після їх націоналізації було утворено із них один гігантських завод, здатний з кожним днем справлятися зі збільшенням витрат [31, с. 377]. Окрім оптимізації та покращення виробництва, саме на державних підприємствах впроваджувалися «у якості експерименту чи пілотного проекту» підвищені соціальні стандарти (щодо зарплат, відпусток тощо).

Також уряд Франції ефективно використовує інструмент націоналізації у перемовинах із економічними конкурентами. Зокрема, після того, як підприємство «Arcelor Mittal» оголосило про закриття доменних печей на заводі «Florange», міністр оновлення індустрій А. Монтеборг вніс пропозицію про націоналізацію останнього. Це дало змогу продовжити перемовини із «Arcelor Mittal» внаслідок чого 30.11.2012 року між урядом Франції та компанією «Arcelor Mittal» було досягнуто домовленості про подальшу та стабільну роботу заводу, збереження робочих місць, внаслідок чого наміри націоналізації так і залишилися намірами [31, с. 377].

У Казахстані порядок та підстави здійснення націоналізації визначені у законі «Про державне майно» [32] від 01.03.2011 р. № 413-IV та Цивільному кодексі [33]. Крім цього, у законодавстві Казахстану

конкретизовано, що націоналізація здійснюється на підставі спеціального закону «Про звернення до державної власності майна, що перебуває у приватній власності фізичних та юридичних осіб», прийняття якого передбачено ч.4 статті 249 Цивільного кодексу. У главі 5 Закону Казахстану «Про державне майно» встановлюються принципи здійснення націоналізації, її підстави, розмір відшкодування вартості націоналізованого майна, порядок виплати відшкодування, функції державних органів при націоналізації, а також, що найважливіше – гарантія захисту прав власника націоналізованого майна. Метою націоналізації може бути забезпечення національної безпеки Казахстану. При здійсненні націоналізації необхідно дотримуватися «належного законного порядку», не допускати дискримінації, забезпечити попереднє і рівноцінне відшкодування Казахстаном ринкової вартості націоналізованого майна та інших збитків. Націоналізація позиціонується як виняткова форма відчуження майна, що перебуває у власності фізичних осіб і недержавних юридичних осіб, і здійснюється тільки після повного вичерпання всіх інших можливих форм відчуження майна, передбачених ЦК Казахстану.

У США націоналізація називається латинським виразом *eminent domain*, та здійснюється на підставі п'ятої поправки до Конституції США. Уперше справа про націоналізацію постала перед Верховним Судом США у 1876 році (*Kohl v. United States*). У цій справі федеральний уряд США націоналізував земельну ділянку та будівлю у м. Цінціннаті (штат Огайо), щоб розмістити у ній поштове відділення та митницю. Суддя Вільям Стронг назвав повноваження федерального уряду націоналізувати майно «природнім для незалежності та вічності держави». Для націоналізації у США діють правила як федеральні, так і на рівні штатів. Наприклад, відповідно до законів штату Каліфорнія, у випадку націоналізації бізнесу, його попереднім власникам потрібно компенсувати не лише вартість

збитків, але і вартість гудвілу (тобто, ділової репутації). До того ж, сума компенсації встановлюється журі присяжних під час судового розгляду. Наприклад, у справі про націоналізацію підприємства, яке займалось виробництвом оптичного волокна та обробкою смоли, було спочатку заявлено про виплату компенсації у розмірі 1,76 млн дол. США – проте, журі присяжних присудило до компенсації 3,4 млн дол. США. Додатково сплатили 992 тис. дол. США у якості компенсації за втрату гудвілу.

В іншому випадку було націоналізовано компанію з виробництва морського обладнання. У цій справі було заявлено урядом, що вартість гудвілу компанії становить 0 дол. США, проте журі присудили 1,2 млн дол. США відшкодування [34].

У 2005 році Верховний Суд США розглянув справу *Kelo v. New London*. У цій справі ставилася під сумнів необхідність експропріації майна. Верховний Суд США вирішив, що право уряду на eminent domain не обмежується Конституцією – тож уряд сам визначає “public use” у кожному конкретному випадку на власний розсуд: наприклад, хоч для будівництва приватного казино, чи хоч приватного офісу. Проте, позитивним можна вважати те, що розмір компенсації призначає суд присяжних. Пропонуємо запозичити такий досвід.

Тобто, можна узагальнити з урахуванням закордонного досвіду та наукових досліджень, що господарські відносини у процедурі націоналізації є як майновими (передача майна) так і організаційно-господарськими (господарська компетенція держави, перетворення юридичної особи, регулювання економіки).

За результатами аналізу законопроектів, наукових джерел, можна усіх сторін націоналізації розділити на дві великі групи: приватно-правову, до якої відносяться учасники суб’єкта господарювання, трудовий колектив, адміністрація, контрагенти тощо; та публічно-правову, яка представлена державними органами та державними підприємствами.

Наприклад, у ситуації із ПрАТ «КБ Приватбанк» обидві сторони були публічно-правовими, оскільки державна установа (Фонд гарантування вкладів фізичних осіб) за рішенням Національного банку України продав банк вищому органу у системі органів виконавчої влади в державі.

Суб'єкт господарювання, який підлягає націоналізації (чи майно якого підлягає націоналізації), є не лише цілісним майновим комплексом, але й активним суб'єктом цих господарських відносин, а тому не лише учасники (усунуті учасники) такого суб'єкта мають бути залучені до процедури націоналізації, але і адміністрація підприємства, його трудовий колектив (зокрема в особі профспілкових організацій). Незалучення профспілок до процедури націоналізації підприємства (на прикладі ПрАТ «КБ Приватбанк») не відповідає положенням трудового та господарського законодавства.

Можливість Українського народу бути суб'єктом націоналізації обговорювалася досить довго. Зокрема, В. Андрейцев розглядав у такому ракурсі націоналізацію землі. Проте, доводиться не погодитися із такою позицією, оскільки вичерпний перелік об'єктів права власності Українського народу наводиться у Конституції України, а народ самостійно без участі органів державної влади не зможе реалізовувати права власника націоналізованих підприємств.

У ситуації довкола націоналізації ПрАТ «КБ Приватбанк» ініціатива націоналізації належала банківському регулятору. Це доволі логічно, оскільки націоналізація здійснює вплив на економіку, тому, без врахування думки державного органу, який є регулятором, доцільність націоналізації взагалі сумнівна.

У випадку із ПрАТ «КБ Приватбанк» було застосовано договір купівлі-продажу за символічну одну гривню. Істотні умови такого обов'язкового договору були прописані у законодавстві. З урахуванням того, що у законодавстві передбачені і інші види договорів, то автор

розглянув можливість застосування таких договорів як договір ренти та довічного утримання (догляду). Можна зазначити, що найбільш оптимальним для захисту прав та законних інтересів усунутих учасників націоналізованого підприємства є договір ренти, оскільки правовий зв'язок між сторонами буде зберігатися протягом всього строку дії договору, а держава чи усунуті учасники матимуть змогу розірвати цей договір за певних обставин. Положення договору ренти доволі повно розкриті у Цивільному кодексі України, а білоруська дослідниця Е.М. Сергеева розглядала особливості договору ренти нерухомого майна [35] і підтвердила, що підприємство може бути передано за договором ренти.

Інший вид договору – довічного утримання – може бути також застосований у процедурі націоналізації, оскільки підприємство є цінним майном, яке може передаватися у власність за цим договором.

Інший випадок націоналізації – розірвання або визнання недійсною угоди приватизації – здійснюється у судовому порядку. Навряд чи доцільно вважати суд стороною повернення у державну власність (націоналізації) як судової справи, оскільки така позиція прямо суперечить положенням процесуальних кодексів. Проте, у процедурі (а не судовому процесі) націоналізації, суд де-факто є залученим до прийняття рішення. Наприклад, при примусовому вилученні нерухомого майна з мотивів суспільної необхідності, апеляційний адміністративний суд як суд першої інстанції вирішує, чи давати дозвіл на примусове вилучення, чи ні. Суд де-факто, але не де-юре стає учасником процедури (але не судового процесу).

Тож якщо розглядати судовий порядок націоналізації, то варто зазначити, що справа про повернення у державну власність розглядається у загальному позовному провадженні, а надати докази порушення договору має виключно позивач, яким виступає Фонд державного майна України. На думку автора статті, таке правове регулювання надто ускладнює процес. Частина 2 статті 74 Господарського процесуального кодексу

України визначає, що за клопотанням сторони, суд може покласти тягар доведення факт належного виконання обов'язку на ту сторону, яка була зобов'язана цей обов'язок виконати. Автор статті вважає, що доцільно було б визначити на законодавчому рівні те, що покупець державного майна повинен довести факт належного виконання ним обов'язків, а саму справу доцільно було б розглядати у спрощеному позовному провадженні без виклику сторін.

До речі, якщо розглядати угоду приватизації як господарсько-правових договір, то у ньому можна було б застосувати оперативно-господарські санкції. Відповідно до п.2 ч.1 статті 236 ГКУ, у разі порушення боржником (у інвестиційному зобов'язанні у процедурі націоналізації боржником є покупець) свого обов'язку, управнена сторона (держава) може в односторонньому порядку повернути виконане (у процедурі націоналізації – це переданий приватному інвестору майновий комплекс). Цікаво, що у випадку оскарження приватним власником такого рішення, судова господарська справа полягатиме у оскарженні оперативно-господарської санкції. У цілому, ч.2 статті 236 ГКУ не обмежує сторони вичерпним переліком оперативно-господарських санкцій, тому у разі, якщо процитована оперативно-господарська санкція не буде повною мірою задовольняти сторони, то вони можуть вигадати будь-яку іншу, не передбачену цією частиною статті 236 ГКУ оперативно-господарську санкцію.

Це стало б альтернативою для нинішнього розірвання та визнання недійсним договору купівлі-продажу державного підприємства, у судовому порядку, дозволило б більш якісно захищати державні інтереси.

Оскільки націоналізація є причиною припинення права власності – то має бути врегульована виключно законом. У досліджених законопроектах та наукових роботах відмічено, що порядок націоналізації може бути різним: на підставі спеціального закону, або на підставі певної

процедури (адміністративної, судової), яка врегульовується загальним законом про націоналізацію (як у Казахстані).

У законодавстві щодо націоналізації необхідно визначити відповідні органи, які здійснюють націоналізацію. Якщо у процедурі приватизації є органи приватизації, то за аналогією у процедурі націоналізації мають бути органи націоналізації. Таким органом міг би бути Фонд державного майна України, його варто наділити повноваженнями у здійсненні націоналізації, що було запропоновано у переважній більшості досліджених законопроектів. Проте, якщо вести мову про націоналізацію у випадку порушення приватним суб'єктом господарювання умов надання державної гарантії, то альтернативою виконавчому напису нотаріуса чи судовому рішенню могла б стати постанова Кабінету Міністрів (але для цього необхідно внести зміни до законодавства).

Способи захисту прав та законних інтересів можна класифікувати на: судові, несудові (адміністративні), самозахист. До несудових запропоновано відносити: страхування, лоббїзм та адвокацію, звернення до Ради бізнес-омбуцмена та організацій роботодавців, оскарження рішень про націоналізацію до вищестоящих органів. До самозахисту відноситься передача майна у заставу, включення до установчих документів господарського товариства положень про наслідки вступу держави як учасника до товариства.

Якщо впроваджувати націоналізацію за допомогою згаданих договорів, то питання про юридичні способи захисту прав та законних інтересів стає більш зрозумілим, ніж якби приватний інтерес підлягав захисту на пряму від державної волі у її чистому виді.

Популярний спосіб захисту майнових прав є договір страхування від збитків. Наприклад, у США за президентства Ричарда Ніксона було утворено урядове агентство «Корпорація закордонних приватних інвестицій» (*англ.* – Overseas Private Investment Corporation), чийм

завданням стало захищати інтереси бізнесу США за кордоном, зокрема у випадках «експропріації та інших форм неправомірного урядового втручання» [36]. Це агентство покриває американським компаніям збитки у розмірі до 350 млн доларів США [36], завдані не лише експропріацією, але і неправомірними (на думку Корпорації закордонних приватних інвестицій), розірваннями, порушеннями та/або погіршеннями умов договору, включаючи примусове переоформлення умов контракту; введенням надмірних (конфіскаційних) податків; конфіскацією коштів та/або матеріальних цінностей; відвертою націоналізацією бізнес-проекту. Для цього при Корпорації закордонних приватних інвестицій діє арбітраж, рішення якого буде примусово виконано урядом США. Доволі цікаво, що Корпорація закордонних приватних інвестицій не утримується, принаймні зараз, за кошти американських платників податків – більше цього, за останні 10 років, «самоокупне» (*англ.* – *self-sustaining*) агентство перерахувало до федерального бюджету США 3,7 млрд. доларів США, зароблених шляхом продажу страховок (зокрема, у формі страхування від політичних ризиків, до яких належить експропріація). До речі, зазначене агентство надає страхування від політичних ризиків американським компаніям, які, зокрема, працюють і в Україні, відповідно до Угоди між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки про сприяння капіталовкладенням від 1992 р. [37; 38; 39].

В Україні, нажаль, ситуація із страхуванням збитків від експропріації протилежна – націоналізація, експропріація тощо визначаються у договорах як нестрахові випадки. Окружний адміністративний суд міста Києва відмовив у виплаті страхового відшкодування (справа № 826/14612/15) після того, як невідомі особи на території ОРДЛО експропріювали обладнання цього підприємства [40].

Видається очевидним, що у правовідносинах з націоналізації можна застосовувати традиційні способи захисту прав та законних інтересів:

стягнення збитків без штрафних санкцій, визнання права; визнання наявності або відсутності прав, визнання повністю або частково недійсними актів органів державної влади, віндикаційний позов, примусове виконання обов'язку в натурі, розірвання договорів внаслідок настання істотної зміни обставин, застосування націоналізації як підставу для відстрочки виконання судового рішення, оскаржувати рішення про націоналізацію як регуляторний акт, застосовувати конституційний контроль за результатами процедури націоналізації, застосовувати тимчасові заходи за регламентом Європейського суду з прав людини, справедливу сатисфакцію;

Порушення прав та законних інтересів осіб становить собою перехідну ланку до теми відповідальності у процедурі націоналізації. Ураховуючи те, що ГКУ утворює правовий господарський порядок, то об'єктом будь-якого господарського правопорушення у процедурі націоналізації є саме він – правовий господарський порядок як загальна засада, утвердження якого є метою господарського правового регулювання, а безпосередніми предметами можуть бути: частка у статутному капіталі підприємства, борг у відносинах із третіми особами, інвестиції, страховий платіж, недоторканість права власності тощо. Питання суб'єктів відповідальності доволі видається доволі простим: відповідальність може бути «всіх перед всіма», у тому числі по зустрічним, хоча і не однорідним вимогам: у держави перед усунутими учасниками, націоналізованим підприємством, третіми особами (зокрема, контрагентами націоналізованого підприємства); в усунутих учасників – перед державою, націоналізованим підприємством, третіми особами; у націоналізованого підприємства – перед державою, усунутими учасниками, третіми особами; у третіх осіб – перед державою, усунутими учасниками, націоналізованим підприємством.

У ситуації ПрАТ «КБ Приватбанк» відповідальність усунутих учасників за порушення до процедури націоналізації, та під час її була солідарною та повною (тобто у розмірі всіх завданих банку збитків), відповідальність третіх осіб – солідарною та обмеженою (у вартості їхніх вкладів пов'язаних осіб).

Позитивна відповідальність держави – підвищена (тобто у розмірі, який необхідний для відновлення звичайної діяльності банківської установи). Подальший розвиток подій навколо ПрАТ «КБ Приватбанк» не відомий – чи будуть встановлені порушення у процедурі з боку держави, чи ні – для цього потрібний час і процесуальні дії. Проте, з огляду на доктрину абсолютної відповідальності держави, звільнення її від негативної відповідальності за шкоду, завдану у процедурі націоналізації не може бути передбачено априорі.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Націоналізація активно застосовується не лише в Україні, але і у світі в цілому. Відсутність якісного національного законодавчого регулювання для націоналізації створює правовий вакуум, перешкоджає достатньому захисту прав власності, створює правову невизначеність. В Україні переважно застосовується латентна, тобто прихована, націоналізація: зокрема у формі участі держави у виведенні неплатоспроможного банку з ринку; поверненні приватизованого підприємства у державну власність. На відміну від такої націоналізації, в СРСР націоналізація здійснювалася прямо, була злочинною, безоплатною та мала репресивний характер. Проте, такий негативний досвід не призводить до того, що націоналізація не здатна здійснюватися у спосіб, який відповідатиме сучасним гарантіям прав людини. Націоналізація має ґрунтуватися на економічних мотивах передовсім, відповідати цілям та завданням державної економічної політики. Націоналізований суб'єкт господарювання не може розглядатися виключно як об'єкт правовідносин – він є активним суб'єктом, внаслідок

чого необхідно залучати до процедури націоналізації і трудовий колектив, і адміністрацію. Зміст правовідносин з націоналізації варіюється в залежності від обраної моделі: у випадку ПрАТ «КБ Приватбанк» змістом цих правовідносин був договір купівлі-продажу, але цей договір специфічний – укладався між державною установою та державним органом без участі усунутих учасників. Проте, можливою альтернативою договору купівлі-продажу у цих відносинах можуть слугувати договори ренти та довічного догляду. У тих формах, в яких націоналізація здійснюється наразі, а саме розгляд у загальному позовному провадженні вимоги про повернення у державну власність; виведення банку з ринку з участю держави, націоналізація може бути вдосконалена. Наприклад, в угодах приватизації, які є господарськими договорами, можна визначати оперативно-господарські санкції, внаслідок яких держава зможе в односторонньому порядку повернути приватизований об'єкт. Або визначити, що тягар доведення факту належного виконання умов приватизації лежить саме на покупцеві, а справа розглядається у спрощеному позовному провадженні. В цілому, націоналізація може стати ефективним, хоча і винятковим та рідкісним, інститутом господарського права. Але для цього необхідно по-перше, сміливо називати речі своїми іменами, по-друге – вирішити, чи потрібна націоналізація, чи ні. Якщо вона не потрібна державі – то відкрито відмовитися навіть від практики прихованої націоналізації, прописавши цю заборону у законодавстві. Якщо потрібна – то необхідно прийняти якісне законодавство, яке забезпечувало б гарантії та права як приватно-правової сторони націоналізації, так і державні та публічні інтереси у процедурі прямої націоналізації.

Література

1. Хартія економічних прав та обов'язків держав. 1974. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_077.

2. Про заставу: Закон України № 2654-ХІІ від 02.10.1992 р. // Відомості Верховної Ради України. 24. 11. 1992. №47. 642 с.
3. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18.09.1991 № 1560-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. 19.11.1991. 47. 646 с.
4. Поєдинок В.В. Питання правового регулювання примусових вилучень інвестицій // Вісник господарського судочинства. 2013. № 1. С. 109-117.
5. Коссак В. Експропріація і вилучення майна: європейська судова практика // Право України. 2016. № 1. С. 93-100.
6. Шемшученко Ю. С., Зяблюк М. П. та Горбатенко В. П. Юридична енциклопедія: в 6 т. Київ : "Українська енциклопедія" імені М.П.Бажана, 2002. Т. № 4. 717 с.
7. Ляшенко В. Финансово-регуляторные режимы стимулирования экономического развития: введение в экономическую режимологию: монография. Донецк : Институт экономики промышленности НАН Украины, 2012. 370 с.
8. Кожушко О.М., Кузнецов П.С. Про порядок звернення приватного майна: проект закону № 0731 від 16.07.1997. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=21144&pf35401=63509>.
9. Матвеев В.Й. Про порядок звернення (відчуження) приватного майна: проект закону України №1094 від 24.05.2002. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=12335&pf35401=21880>.
10. Рудьковський М.М. Про порядок примусового відчуження об'єктів права приватної власності у власність держави (націоналізації): проект закону України №7701 від 22.06.2005. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=24940&pf35401=73475>.

11. Угаров Геннадій Юрійович та Костусєв, Олексій Олексійович. Про Фонд державного майна України: проект Закону України № 0909 від 21.01.1997. URL: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=2042&pf35401=15623.
12. Вітренко Н.М. Про націоналізацію майна в Україні: проект закону України №8103 від 18.09.2001. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=10973&pf35401=19159>.
13. Карпук Володимир Георгійович, Григорович Лілія Степанівна та Шевчук Сергій Володимирович. Про повернення у державну власність пакета акцій у розмірі 70,7016% статутного фонду ЗАТ "Індар": №9199 від 22.09.2011. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=41227&pf35401=200541>.
14. Симоненко Петро Миколайович та Ткаченко Олександр Миколайович. Про повернення майна базових галузей національної економіки, що знаходяться у власності громадян і юридичних осіб, у власність держави (націоналізацію): проект закону України № 8147 від 22.02.2011. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=39711&pf35401=185433>.
15. Тягнибок Олег Ярославович, та ін. Про націоналізацію: Проект закону № 4505а від 14.08.2014. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=51982&pf35401=311036>.
16. Тимошенко Віктор Анатолійович. Про повернення у державну власність приватизованих газових родовищ: проект закону №4045а від 10.06.2014. URL:

<http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=51250&pf35401=303671>.

- 17.Онищенко Олександр Романович. Про заходи спрямовані на націоналізацію публічного акціонерного товариства комерційного банку "ПриватБанк": проект закону №2365 від 12.03.2015. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=54369&pf35401=333436>.
- 18.Про підприємства, установи та організації союзного підпорядкування, розташовані на території України: Закон України №1540-ХІІ від 10.09.1991 // Відомості Верховної Ради України. 12. 11.1991. №46. 615 с.
- 19.Про обернення майна Компартії України та КПРС на державну власність: Закон України від 20.12.1991 № 2004-ХІІ // Голос України, 19 лютого 1992 р.
- 20.Про передачу колекції образотворчого мистецтва Акціонерного товариства "Градобанк" у державну власність: Закон України від 24.06.2004 № 1881-ІV // Голос України, 17 липня 2004 р.
- 21.Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності: Закон України від 17.11.2009 № 1559-VI // Голос України, 15 грудня 2009 р.
- 22.Дзера О.В, Кузнєцова Н.С. та Підпригора О.А. Право власності в Україні: навч.посібник. К : Юрінком Інтер, 2000. 816 с.
- 23.Подцерковний О.П., Квасніцька О.О. та А.В., Смітюх. Господарське право: Підручник. Х : Одісей, 2010. 640 с.
- 24.Націоналізація власності в контексті механізму правоприпинення речових відносин. Коструба А. №8, місце видання невідоме : Право України // Право України. 2014. С. 225-233.

25. Тихомирова, Л. В. та Тихомиров, М. Ю. Юридическая энциклопедия. Москва : Юринформцентр, 1997. 526 с.
26. Харченко О. Націоналізація як підстава припинення права власності // Підприємництво, господарство і право, 2005. №5. С. 20-22.
27. Chang R., Hevia C. та Loayza N. Privatization and Nationalization Cycles. Rutgers School of Art and Sciences. URL: http://econweb.rutgers.edu/rchang/PNJJul_20_09.pdf.
28. Davidson n. Nationalization and necessity: takings and a doctrine of economic emergency. Flash. 2014. URL: http://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1563&context=faculty_scholarship.
29. Perard E. та Rosa J. When to privatize? When to nationalize? A competition for ownership approach. Jean-Jacques Rosa's Homepage. URL: http://jeanjacques.rosa.pagesperso-orange.fr/when_to_privatize_kyklos_feb_2010.pdf.
30. Конституція Французької Республіки від 04.10.1958. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do%3FcidTexte%3DLEGITEXT000006071194&xid=17259,15700023,15700043,15700186,15700190,15700256,157002>.
31. Linotte, Didier, Piette, Dorian та Romi, Raphael. Droit public économique. 8. Paris : LexisNexis, 2018. 506 с.
32. О государственном имуществе: Закон Республики Казахстан. <https://online.zakon.kz>. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30947363.
33. Гражданский кодекс Республики Казахстан. <https://online.zakon.kz>. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1006061#pos=2693;-36.
34. Business-Eminent-Domain. URL: <http://www.petersonlawgroup.com/Business-Litigation/Business-Eminent-Domain.shtml>.

- 35.Сергеева Е. Особенности договоров ренты недвижимого имущества, Минск // Труды Белорусского государственного технологического университета. 2012. С. 136-138.
- 36.OPIC FREQUENTLY ASKED QUESTIONS. OPIC. URL: <https://www.opic.gov/who-we-are/faqs>.
- 37.OPIC WHERE WE WORK. OPIC. URL: <https://www.opic.gov/doing-business-us/OPIC-policies/where-we-operate>.
- 38.Investment incentive agreement between Government of the USA and the Government of Ukraine. URL: https://www.opic.gov/sites/default/files/docs/europe/BL_Ukraine-05-06-1992.pdf.
- 39.Угода між Урядом України і Урядом Сполучених Штатів Америки про сприяння капіталовкладенням від 06.05.1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_009/conv.
- 40.Окружний адміністративний суд міста Києва, справа №826/14612/15. Єдиний державний реєстр судовий рішень. 19.08.2015 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/49149528>.

References

1. Hartiya ekonomichnih prav ta obov'yazkiv derzhav. 1974. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_077.
2. Pro zastavu: Zakon Ukraini № 2654-XII vid 02.10.1992 r. // Vidomosti Verhovnoyi Radi Ukraini. 24. 11. 1992. №47. 642 s.
3. Pro investicijnu diyalnist: Zakon Ukraini vid 18.09.1991 № 1560-XII // Vidomosti Verhovnoyi Radi Ukraini. 19.11.1991. 47. 646 s.
4. Poyedinok V.V. Pitannya pravovogo reguluvannya primusovih viluchen investicij // Visnik gospodarskogo sudochinstva. 2013. № 1. S. 109-117.
5. Kossak V. Ekspropriaciya i viluchennya majna: yevropejska sudova praktika // Pravo Ukraini. 2016. № 1. S. 93-100.

6. Shemshuchenko Yu. S., Zyablyuk M. P. ta Gorbatenko V. P. Yuridichna encyklopediya: v 6 t. Kiyiv : "Ukrayinska encyklopediya" imeni M.P.Bazhana, 2002. T. № 4. 717 s.
7. Lyashenko V. Finansovo-regulyatornye rezhimy stimulirovaniya ekonomicheskogo razvitiya: vvedenie v ekonomicheskuyu rezhimologiyu: monografiya. Doneck : Institut ekonomiki promyshlennosti NAN Ukrainy, 2012. 370 s.
8. Kozhushko O.M., Kuznecov P.S. Pro poryadok zvernennya privatnogo majna: proekt zakonu № 0731 vid 16.07.1997. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=21144&pf35401=63509>.
9. Matvyeyev V.J. Pro poryadok zvernennya (vidchuzhennya) privatnogo majna: proekt zakonu Ukraini №1094 vid 24.05.2002. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=12335&pf35401=21880>.
10. Rudkovskij M.M. Pro poryadok primusovogo vidchuzhennya ob'yektiv prava privatnoyi vlasnosti u vlasnist derzhavi (nacionalizaciyi): proekt zakonu Ukraini №7701 vid 22.06.2005. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=24940&pf35401=73475>.
11. Ugarov Gennadij Yuriyovich ta Kostusyev, Oleksij Oleksiyovich. Pro Fond derzhavnogo majna Ukraini: proekt Zakonu Ukraini № 0909 vid 21.01.1997. URL: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=2042&pf35401=15623.
12. Vitrenko N.M. Pro nacionalizaciyu majna v Ukraini: proekt zakonu Ukraini №8103 vid 18.09.2001. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=10973&pf35401=19159>.

13. Karpuk Volodimir Georgijovich, Grigorovich Liliya Stepanivna ta Shevchuk Sergij Volodimirovich. Pro povernennya u derzhavnu vlasnist paketa akcij u rozmiri 70,7016% statutnogo fondu ZAT "Indar": №9199 vid 22.09.2011. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=41227&pf35401=200541>.
14. Simonenko Petro Mikolajovich ta Tkachenko Oleksandr Mikolajovich. Pro povernennya majna bazovih galuzej nacionalnoyi ekonomiki, sho znahodyatsya u vlasnosti gromadyan i yuridichnih osib, u vlasnist derzhavi (nacionalizaciyu): proekt zakonu Ukrayini № 8147 vid 22.02.2011. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=39711&pf35401=185433>.
15. Tyagnibok Oleg Yaroslavovich, ta in. Pro nacionalizaciyu: Proekt zakonu № 4505a vid 14.08.2014. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=51982&pf35401=311036>.
16. Timoshenko Viktor Anatolijovich. Pro povernennya u derzhavnu vlasnist privatizovanih gazovih rodovish: proekt zakonu №4045a vid 10.06.2014. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=51250&pf35401=303671>.
17. Onishenko Oleksandr Romanovich. Pro zahodi spryamovani na nacionalizaciyu publichnogo akcionernogo tovaristva komercijnogo banku "PrivatBank": proekt zakonu №2365 vid 12.03.2015. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=54369&pf35401=333436>.
18. Pro pidpriyemstva, ustanovi ta organizaciyi soyuznogo pidporyadkuvannya, roztashovani na teritoriyi Ukrayini: Zakon Ukrayini

- №1540-XII vid 10.09.1991 // Vidomosti Verhovnoyi Radi Ukrayini. 12. 11.1991. №46. 615 s.
19. Pro obernennya majna Kompartiyi Ukrayini ta KPRS na derzhavnu vlasnist: Zakon Ukrayini vid 20.12.1991 № 2004-XII // Golos Ukrayini, 19 lyutogo 1992 p.
20. Pro peredachu kolekciyi obrazotvorchogo mistectva Akcionernogo tovaristva "Gradobank" u derzhavnu vlasnist: Zakon Ukrayini vid 24.06.2004 № 1881-IV // Golos Ukrayini, 17 lipnya 2004 p.
21. Pro vidchuzhennya zemelnih dilyanok, inshih ob'yektiv neruhomogo majna, sho na nih rozmisheni, yaki perebuvayut u privatnij vlasnosti, dlya suspilnih potreb chi z motiviv suspilnoyi neobhidnosti: Zakon Ukrayini vid 17.11.2009 № 1559-VI // Golos Ukrayini, 15 grudnya 2009 p.
22. Dzera O.V, Kuznyecova N.S. ta Pidoprigora O.A. Pravo vlasnosti v Ukrayini: navch.posibnik. K : Yurinkom Inter, 2000. 816 s.
23. Podcerkovnij O.P., Kvasnicka O.O. ta A.V., Smityuh. Gospodarske pravo: Pidruchnik. H : Odissej, 2010. 640 s.
24. Nacionalizaciya vlasnosti v konteksti mehanizmu pravopripinennya rechovih vidnosin. Kostruba A. №8, misce vidannya nevidome : Pravo Ukrayini // Pravo Ukrayini. 2014. S. 225-233.
25. Tihomirova, L. V. ta Tihomirov, M. Yu. Yuridicheskaya enciklopediya. Moskva : Yurinformcentr, 1997. 526 s.
26. Harchenko O. Nacionalizaciya yak pidstava pripinennya prava vlasnosti // Pidpriyemnictvo, gospodarstvo i pravo, 2005. №5. S. 20-22.
27. Chang R., Hevia C. ta Loayza N. Privatization and Nationalization Cycles. Rutgers School of Art and Sciences. URL: http://econweb.rutgers.edu/rchang/PNJJul_20_09.pdf.
28. Davidson n. Nationalization and necessity: takings and a doctrine of economic emergency. Flash. 2014. URL:

http://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1563&context=faculty_scholarship.

29. Perard E. ta Rosa J. When to privatize? When to nationalize? A competition for ownership approach. Jean-Jacques Rosa's Homepage. URL: http://jeanjacques.rosa.pagesperso-orange.fr/when_to_privatize_kyklos_feb_2010.pdf.
30. Konstituciya Francuzkoyi Respubliki vid 04.10.1958. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do%3FcidTexte%3DLEGITEXT000006071194&xid=17259,15700023,15700043,15700186,15700190,15700256,157002>.
31. Linotte, Didier, Piette, Dorian ta Romi, Raphael. Droit public economique. 8. Paris : LexisNexis, 2018. 506 s.
32. O gosudarstvennom imushestve: Zakon Respubliki Kazahstan. <https://online.zakon.kz>. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30947363.
33. Grazhdanskij kodeks Respubliki Kazahstan. <https://online.zakon.kz>. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1006061#pos=2693;-36.
34. Business-Eminent-Domain. URL: <http://www.petersonlawgroup.com/Business-Litigation/Business-Eminent-Domain.shtml>.
35. Sergeeva E. Osobennosti dogovorov renty nedvizhimogo imushestva, Minsk // Trudy Belorusskogo gosudarstvennogo tehnologicheskogo universiteta. 2012. S. 136-138.
36. OPIC FREQUENTLY ASKED QUESTIONS. OPIC. URL: <https://www.opic.gov/who-we-are/faqs>.
37. OPIC WHERE WE WORK. OPIC. URL: <https://www.opic.gov/doing-business-us/OPIC-policies/where-we-operate>.
38. Investment incentive agreement between Government of the USA and the Government of Ukraine. URL:

https://www.opic.gov/sites/default/files/docs/europe/BL_Ukraine-05-06-1992.pdf.

39. Uгода mizh Uryadom Ukrayini i Uryadom Spoluchениh Shtativ Ameriki pro spriyannya kapitalovkladennyam vid 06.05.1992 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_009/conv.
40. Okruzhnij administrativnij sud mista Kiyeva, sprava №826/14612/15. Yedinij derzhavnij reyestr sudovij rishen. 19.08.2015 p. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/49149528>.